

Gagyri Ágnes és Pulay Gergő

Szolidaritás, reprezentáció és képviselet a szegénységkutatásban és az új középosztálybeli aktivizmusban

Bevezetés: a szóvivők problematikája

Méditations pascaliennes című, elméletének alapvetéseit összefoglaló kései művében Pierre Bourdieu (2000) egy helyen kifejtette a nézeteit azokkal a társadalmi szereplőkkel kapcsolatban, akiket „szóvivőknek” nevez – azaz, akik értelmezése szerint különböző alávetett csoportok nevében, az ő érdekeiért való beszéd és cselekvés által törekednek legitimitásra szert tenni egy adott társadalmi mezőben. Bevezetesként ezt a fogalmat szeretnénk röviden rekonstruálni. Bourdieu szerint a politikai reprezentáció terében folytatott küzdelem gyakorlati és elméleti tekintetben is kognitív küzdelem a hatalomért, mely lehetővé teszi egy legitim vízió alkalmazását a társadalmi világra, a hírnév és tisztelet formájában felhalmozott szimbolikus tőke megszerzését, s vele az autoritást, amivel a társadalmi világról és annak fejlődéséről való legitim tudást alkalmazni lehet a világra. Az értelemmel bíró társadalmi világ így egyszerre terméke és tétje a kognitív és politikai küzdelmeknek, ahol minden szereplő igyekszik egyfelől előnyös reprezentációt alkotni saját magáról (az én megjelenítésének stratégiái révén), másfelől törekszik megszerezni azt a hatalmat, amely a világ felépítésével kapcsolatos legitim vízió érvényesítésében nyilvánul meg.

Bourdieu nem zárja ki az ellenállás passzív és aktív formáinak lehetőségét – köztük például a munka és kizsákmányolás legelviselhetlenebb formáitól való menekülés stratégiáit. A szubverzió politikai aktusát szerinte a dolgok és a testek rendjét megalapító erőszak aktusának kritikus leleplezése teszi lehetővé, amit különben a saját társadalmi helyzet – és vele az erőszak – fel nem ismerése (*misrecognition*) semlegesít. Ezt a leleplezést általában válsághelyzetek segítik elő. Az ellenállás ilyen formái azonban szimbolikusan eltéríthetők, ugyanis az adott rend alávetettjei kénytelenek szóvivőkre bízni magukat, akik rendelkeznek azzal a lehetőséggel, hogy – mint Bourdieu mondja – átugorják az „ontológiai akadályt” a gyakorlati érzék, a gyakorlat szintje és a gyakorlatról szóló legitim diskurzus között. Másként mondva, ez az akadály a gyakorlati látás és a reprezentáció, vagyis egy gyakorlatilag megtapasztalt

helyzetet és annak a politikainak számító vélemények rendjében való reprezentációja között helyezkedik el. A szolidaritás az alávetettek és azon egyszerre domináns és alávetett csoport tagjai között, akik az előbbieket felháborodásának, követeléseinek a szóvivőiként felléphetnek, bizonytalan. Ez abból adódik, hogy az uralom általuk megtapasztalt formái csupán részben hasonlóak.

Bourdieu gondolatait a saját tereptapasztalataink szempontjából pontosítva hangsúlyozzuk, hogy az eltérítés kockázata elsősorban nem maguknak az alávetetteknek a hétköznapi megküzdési stratégiáival és ezzel kapcsolatos tudásaival szemben áll fenn. Sokkal inkább arról a komplex viszonyról van itt szó, ahogyan az elnyomással és szegénységgel való küzdelem – bizonyos kódok és feltételek szerint – politikaként jelenik meg, és így kerül be a politikai interakciókba. Az ontológiai ugrásra a szegénység gyakorlata (világa) és a politikai reprezentáció gyakorlata (világa) közt kerül sor. Utóbbi jellemzően más típusú aktorokat és viszonyokat feltételez, így például tipikusan középosztálybeli készségeket, időbeosztást és anyagi körülményeket, továbbá a politizálásban való részvétel adott tét- és kockázattrendszerének bensővé tételét, vele például annak lehetőségét, hogy egy aktivista politikai tudását megélhetésének alapjaként hasznosítsa; vagy hogy botrány lesz belőle, ha a hatalmon lévőkhöz szabálytalanul járnak el vele szemben. Az említett ugrás hasonló módon megkívánja a politikai küzdelem tétjeibe való befektetés feltételeinek ismeretét és a hozzá tartozó, elvont politikai motivációt; így például azt, hogy valaki egy adott helyzetben elszenvedett sérelmet mint politikai sérelmet kikérjen magának. Az alávetettek és az őket reprezentálni képes szereplők közti viszony a mindennapi sérelmektől a politikailag ábrázolt sérelmek szintjére való, elvben szükségszerű ugrás miatt válik a képviselő és szövetség létrehozásának, s ugyanakkor az eltérítés lehetőségének ambivalens terévé.

Mozgalom, marginalitás, válság

Szociálintropológusként ennek a viszonyrendszernek a szintjei és szereplői közt sokféle interakciót látunk. Jelen írás szerzőiként különböző háttérből és pozícióból osztottuk meg egymással tapasztalatainkat. Gagy Ágnes a világgazdasági integráció, politikai rezsim és helyi politikai mozgalmak komparatív vizsgálatával foglalkozik Magyarországon és Romániában. A 2008 óta kialakult megszorításellenes mozgalmak nemzetközileg és Kelet-Európában is egy magasan képzett, de anyagi feltételeiben megrendült középosztály tagjainak részvételével zajlottak le, akik képesek voltak meghatározni ezeknek a mozgalmak a szervezési és kommunikációs stratégiáit, miközben törekedtek egy maguknál jóval tágabb közösség vagy társadalmi kategória nevében megszólalni – például a 99% vagy a prekariátus fogalmainak használata révén. Gagy Ágnes tehát a középosztálybeli aktivizmus szempontjából vizsgálta a 2008 előtti és utáni mozgalmak viszonyait és feltételeit.

Pulay Gergő egy romák és nem romák által vegyesen lakott bukaresti szegénynegyed kialakulásáról, a marginalizáció és a megbélyegzés folyamatairól, valamint a formalitás és informalitás változó viszonyairól, a cserekapcsolatokról és az utcai gazdaságról ír város- etnográfát (ld. pl. Pulay 2016). Ennek a terepmunkának a „nem szándékolt következményeként” találkozott a politikai és civil szervezetek helyi munkájával, valamint a városi aktivizmus kialakuló formáival Bukarestben – pontosabban azzal, ahogy a negyed (többé-kevésbé a terepmunkával egy időben) a város elhíresült „problémás zónájaként” egyre inkább helyi és nem-

zetközi fejlesztő projektek célpontjába került, nem utolsósorban a (kelet-európai) romák és a szegények ügyének európai ügyé válásával 2007–2008 után. Ezeket a változásokat és közvetlen vagy közvetett következményeiket tehát Pulay Gergő egy megbélyegzett bukaresti szegénynegyedben végzett etnográfiai terepmunka perspektívájából követte figyelemmel.

Az általunk megfigyelt területeken egyaránt nyomon követhető az a küzdelem, mely adott csoportok nevében és érdekében fellepő, hitelesként elfogadott szóvivők pozíciója körül forog, és amely nem szorítkozik csupán a formális értelemben vett politika világára. Egy sajátos köztes pozíció ebben a küzdelemben a középosztálybeli szóvivőké, akik nem rendelkeznek a professzionális politikai gyakorlat és kódolás alapvető hatalmi erőforrásaival, de szakértelmük és kapcsolataik révén tudnak úgy mozogni a közvetítésben, hogy a szegénységről és elnyomásról szóló beszédet erőforrássá konvertálják abban a térben, ahol a nagy erőforrások mozgását a gazdasági és kormányzati hatalom meghatározza. Hasonló jelenséget írt le Loïc Wacquant a franciaországi banlieue-k mint „problémás városrészek” körül az utóbbi évtizedekben kialakult morális pánik kapcsán (2008). Habár az adott területek és az ott élők – nem utolsósorban a sokasodó, drámai hangvételű médiabeszámolók nyomán – egyre inkább láthatóvá váltak a nyilvánosságban, ez paradox módon ahhoz vezetett, hogy helyzetüket végső soron egyre nehezebb lett megérteni és értelmezni. A problémásnak mondott városrészek és csoportok közfigyelemnek való kitettsége ugyanis együtt növekedett azoknak a szereplőknek (így mások mellett a médiamunkásoknak, a különféle bürokratikus szervezetek képviselőinek vagy a társadalmi felelősségvállalás iránt elkötelezett szakembereknek) a sokasodásával, akik külön-külön illetékességet, szakmai autonómiát követeltek maguknak az adott társadalmi problémák sajátos megnevezése, értelmezése és lehetséges megoldása terén (Wacquant 2008: 142–143).

A képviselők és képviseltek közti viszony változásai az általunk vizsgált esetekben egy gazdasági, politikai és reprezentációs – azaz a megismerés módjaival vagy eszközeivel kapcsolatos – válság környezetébe illeszkednek, még ha a válság fogalma adott mezőkben nem is ugyanazt jelenti a résztvevőknek. A válság mint fordulópont velejárója, hogy a korábban természetesen vagy adottnak vett konszenzusok felszámolódnak, újrendeződnek a viszonyok, melyek közt az egyéni gondolatok vagy tettek kivételesen nagy jelentőségre tehetnek szert. A legitím reprezentáció szabályai maguk is változáson mennek át, a korábban érvényes szabályok helyén kialakuló vákuum pedig lehetővé teszi a szereplőknek, hogy küzdelmeik során új szabályokat vezessenek be a régiakkal szemben – még ha eközben a rendelkezésre álló lehetőségek, pozíciók és erőforrások nem is bővülnek. Ez tipikusan olyan helyzetek kialakulásához vezet, amikor a szereplők egy adott játszmában való részvétel mellett e játszma szabályairól, tétjeiről is vitáznak. Olyan játék ez tehát, melynek során a játékszabályokról való elképzelések és azok érvényre juttatása másokéval szemben ugyancsak a tétek közt van. Mindez némileg hasonlít azokhoz a bizonytalan helyzetekhez, amiket a Bourdieu mezőkkel és cselekvéssel kapcsolatos megfontolásait továbbgondoló antropológus, Henrik Vigh a társadalmi navigálás (*social navigation*) fogalmával jelöl, melynek során a mozgás közegét adó tér maga is folytonos mozgásban van (2009). A társadalmi mozgalmak önmagukban tipikusan ilyen mezőt képeznek, amennyiben létező konszenzusok átalakítására törekednek, s az átalakulás elérésére való törekvés alapvetően meghatározza a szervezeti és érzelmi dinamikáikat. A jelenlegi válság kontextusában azt látjuk, hogy a társadalmi navigálás ilyen szituációi a mozgalmak szűken értett keretein túl, a kognitív és politikai viszonyokat rögzítő társadalmi intézményrendszerek tágabb terében is megjelennek, s az intézményesített evi-

denciák helyét átveszik az adott mezők tétjeire vonatkozó szándéknyilatkozatok és küzdelmek. Példa lehet erre szinte minden olyan helyzet, amikor egy társadalmi probléma kapcsán folyó vitában a felek nem pusztán az adott témával kapcsolatos nézeteiket osztják meg, hanem elsősorban azt fejtetik, hogy kinek és milyen mértékben van egyáltalán joga az adott ügyben hitelesen megszólalni.

Értelmiségi intézmények, középosztálybeli szóvivők

Mivel a szóvivő pozíciója által a nyilvános térben megkövetelt tőkékkel tipikusan magasan iskolázott középosztálybeli szereplők rendelkeznek, s mivel a válságfolyamatok az értelmiségi intézményekre és szakmai mezőkre is kihatnak, a szóvivőség kérdése körüli viták átfedésbe kerülnek az értelmiségi munka feltételrendszere és társadalmi beágyazottsága körüli vitákkal és küzdelmekkel. Ezen átfedések egyik feltétele, hogy a válság körülményei között a tudományos tudás akadémiai intézményrendszerei ugyancsak válságba kerülnek, így például a tudományos munka nagy részét végző, magas kulturális tőkével rendelkező kutatói és oktatói bázis részben elveszíti a szorosan vett szakmai munkára épülő biztos megélhetését.

Ezzel párhuzamosan a társadalomtudomány és aktivizmus közti intézményes határ a tudományos intézményrendszeren belüli vitákban egyre inkább elmosódik. A társadalomtudományi vitákban manapság központi helyet kap az adott diszciplína társadalmi és politikai szerepének újrafogalmazása s az adott tudományág művelésének lehetőségéért folytatott aktivizmus.¹ A globális válságból adódó általános bizonytalanság, félelem vagy a jövő előrelátható fejleményeivel kapcsolatos reménytelenség érzete a társadalomtudományok területére is kivetül (Kleist és Jansen 2016). Mindez leginkább azokban a törekvésekben érthető tetten, melyek ma az akadémiai kutatómunka társadalmi szempontból emancipatórikus szerepét és a belőle adódó pozitív reményeket igyekeznek helyreállítani a fennálló rend lehetséges alternatívái kapcsán. Kleist és Jansen szerint a politikailag elkötelezett kutatások lehetőségeivel, az ellenállás formáival vagy a kutató és az aktivista szerepeinek összeegyeztetésével kapcsolatban mára számos eltérő javaslat vált ismertté, ezekre azonban mind jellemző, hogy az antropológiát (vagy más társadalomtudományokat) olyan irányba igyekeznek terelni, mely hozzájárul a diszciplína tágabb relevanciájának megőrzéséhez és megerősítéséhez – bebizonyítva tehát, hogy az adott tudományág művelése politikailag releváns, így érdemleges tevékenység (uo. 5–7).

Ezek a változások együtt járnak az intézményesített tudásszerzés eddigi normáinak és tágabb társadalmi beágyazottságának a megkérdőjelezésével. A válságjelenségek által előidézett társadalmi szenvedés kutatása – vagy épp a szenvedés ellenére továbbélő remény megjelenítése – ebben a vitában tehát a diszciplína társadalmi relevanciájának és legitimitásának újratemtésével kapcsolatos tétet hordozza, s gyakran a diszciplína társadalmi funkciójának, beágyazottságának megváltoztatására is programokat fogalmaz meg. Másként mondván, az ilyen viták egyszerre folynak a „mit lehet tudni” és „mit lehet tenni” kérdése mentén,

---

¹ A diszciplína 1980-as évek óta történt változásairól szóló írásában Sherry Ortner a „sötét antropológia” (*dark anthropology*) névvel illeti azokat a munkákat, melyek a társadalmi élet olyan kegyetlen aspektusaival foglalkoznak, mint az elnyomás, az egyenlőtlenség vagy a kiszolgáltatottság, beleértve az ezekkel kapcsolatos szubjektív tapasztalatokat (mint például a depresszió és reménytelenség) is. Ezekkel a tendenciákkal szembeállítja a kritika, ellenállás és aktivizmus antropológiájának lehetséges új irányait (Ortner 2016).

ami olyan helyzetet idéz elő, hogy az, ami az egyik kérdés előfeltevései alapján válasznak minősül, a másik kérdés előfeltevései alapján kritizálni lehet. Mint az antropológián belül folyó vitákról írt kritikájában Natalia Buiet (2015) kiemeli, az adott diszciplína társadalmi felelősségvállalását szorgalmazó kezdeményezések egyúttal a diszciplína jelentőségének és elfogadottságának növelését is célozzák, s ilyen értelemben a diszciplína saját problémájára fókuszálnak (pl. Carrier és Kalb 2015; Millar 2015).

A globális válságra vonatkozó új tudásformákat vagy épp művészeti ábrázolásokat a kulturális termelés különböző területei így a saját válságuk megragadásaként és megoldásaként fogalmazzák meg, ami sajátos mintázatot eredményez a válságábrázolásokban. Ennek egyik tipikus eleme, hogy az ilyen kezdeményezések a válság leírását az adott terület szereplőinek a személyes kompetenciája, felelőssége és ágenciája szerint alkotják meg – azaz a „mit lehet tudni” és „mit lehet tenni” kérdések rájuk vonatkozó metszéspontjába helyezik –, így egyúttal háttérbe szorítva a válság tágabb, az adott szereplőket esetleg nem érintő összefüggéseit. Ebből a szempontból az értelmiségi mezőkben megjelenő új válság-leírásokat émiikus megfogalmazásnak gondoljuk, szemben az olyan beszámolókkal, amelyek a válsághatások leírásában nem kezelik a beszélő pozícióját kitüntetett perspektívaként.

A kulturális szférában példa lehet az előbbiekre a szociálisan elkötelezett művészet új hulláma, amely a művészeti teljesítményt és művészi önazonosságot a társadalmi beavatkozás elve mentén kódolja újra. Ez egy olyan új érzékenységet és esztétikumot feltételez, amelyben a művészi szubjektum újradefiniálása a válságról tett állításokon keresztül válik lehetővé. Ahogy az új román szociális színházról írja az egyik szerző, a valós személyek történetét eljátszó színészek az általuk eljátszott személyes történetekkel való intim és politikailag telített viszonyban „újrafelfedezik a színészi munka tétjeit”, s a színházi munka ezáltal „visszakerül az egzisztenciális szférájába” (Michailov 2013).

A politikai aktivizmusban ugyanez a hatás hatványozottan érvényesül az újbaloldali létrehozásával és annak képviselési vonatkozásaival kapcsolatos vitákban. A különböző nyugati és kelet-európai kontextusok közös sajátossága, hogy a baloldali megszorításellenes mozgalmak középosztálybeli szereplői és az általuk képviselni kívánt alvett csoportok közti kapcsolat nem eleve adott (valamilyen korábbi intézményes formában), így a baloldali képviselést létrehozása egyúttal mindig a megszólítás és kapcsolatfelvétel kérdése is. Ahogy Donald Trump választási győzelmére reagálva egy magyarországi baloldali blog szerzője összefoglalja: az, hogy a mai társadalmi helyzet adottságaiból „hogyan lehet koherens politikai programot és közönséget csinálni”, „a szó legszorosabb értelmében LÉTKÉRDÉS a baloldali politika számára” (Pap 2016). Mivel a „baloldal” mint politikai „szubjektum” létrehozása egyúttal a közönség meghatározásának és megszólításának a kérdése is, a „baloldal” pozíciójára igényt benyújtó szereplők közti vita egyszerre folyik a közönség és a közönséggel való kapcsolat mibenlétéről, valamint arról, hogy az adott szereplők megfelelőek-e a szóvivő pozíciójának betöltésére.

A kritériumok bizonytalansága egyszerre eredményezi a viták intenzitív és parttalan karakterét. A középosztálybeli pozíciókból a képviselésre benyújtott igények esetében a válsághelyzet abban is megragadható, ahogy a képviselés, legitimáció és jutalmazás anyagi és szimbolikus erőforrásai beszűkülnek. Egy ilyen helyzetben a képviselésre benyújtott igények a rendelkezésre álló erőforrásokhoz képest feltorlódnak, ami eredményezheti azt, hogy a felek egymás delegitimálásában lesznek érdekeltek, emiatt pedig a közösen átélt helyzetben végső soron mindenki ki van téve annak, hogy adott pillanatban a többiek „hiteltelennek” bélye-

gezzék meg, vagy más módon próbálják meg „diszkvalifikálni”. Másként mondva, nemcsak a képviselők és képviseltek közti viszony alapvető bizonytalansága marad fenn, de egyúttal ez a viszony a képviselői szerepeket igénylők legfőbb harcterévé is válik.

Az ilyen szimbolikus küzdelmek a külső szemlélő számára olykor teátrálisnak tűnhetnek, mivel a bennük megjelenő tétek aránytalanul nagyobbak látszanak, mint a közeg szereplői által valójában gyakorolt társadalmi hatás. Az adott szereplők körén belül azonban ezek a viták a kollektív figyelem és morális érzékenység sűrű erőterét alakítják ki. Mindez egy olyan mező belső viszonyrendszerében történik, ahol nem csak a pozíciók, de a pozíciószerezés elvei is éppen átalakulóban vannak. Így aztán olyan helyzetekben, ahol iskolázott középosztályi aktivisták politikai követeléseiket bizonyos alávett csoportokra vonatkoztatva fogalmazzák meg, az autentikus reprezentáció és szolidaritás kérdése maga is a szimbolikus csatározások része lesz – úgy is mint a kölcsönös bírálatok és támadások egyik fő regisztere. Míg a szereplők gyakran a produktív gondolkodás és cselekvés akadályaként utasítják el ezt a jelenséget, tapasztalatunk szerint az autenticitás körüli küzdelem újra meg újra felmerül az általunk megfigyelt különböző mezőkben. Történik mindez a szervezési gyakorlatok megváltoztatása vagy a horizontális, egyenlőségelvű eljárások újabb és újabb garanciáinak bevezetése ellenére, és függetlenül attól, hogy a képviselet és az elkötelezett cselekvés különböző megoldásai közötti jelentős különbségek hosszabb időtávon is fennmaradnak.

Mint már említettük, az ilyenfajta feszültségekhez hozzájárul, hogy a képviseleti igényt benyújtó középosztálybeli értelmiségiek, művészek, aktivisták lehetőségei a szimbolikus reprezentációk előállítására jellemzően nagyobbak, mint amekkora az általuk elérhető valódi társadalmi vagy politikai hatás. Más szóval, olyan helyzet áll elő, amelyben a felhalmozott szimbolikus tőke valós társadalmi pozícióra és befolyásra való átváltása késleltetett. A befektetések értékét megőrzendő a szereplők további szimbolikus befektetésekre kényszerülnek, de ugyanezen okból a befektetéseik értéke inflálódik. Az ilyen helyzetekben a fáradtságos és csak korlátozottan sikeres helyi munka (*grassroots work* vagy *on-the-ground work*) volumenéhez képest az arra tett szimbolikus hivatkozások megsokasodnak. Egy interjú beszélgetésben erre a jelenségre a „szimbolikus dzsentrifkáció” fogalmát vezettük be. A fogalom arra a jelenségre reflektált, hogy a közösségi munkában részt vevő aktivisták által repetitívnek és eredménytelennek megélt napi munka szimbolikus értéke az értelmiségiek kapcsolódó hivatkozásaiban felértékelődik, mint az utóbbiak által megalkotott értékek valóságos hivatkozási pontja. Eközben az adott interjúban megszólaló szereplők számára a napi tapasztalat nehézségei felől nézve ez a szimbolikus konstrukció újra meg újra összeomlik, ami sajátos küzdelmet eredményez számukra a munkájukat illetően. „(A projekt) nagyon jól felépítette ezt az imidzset [...], aminek a fele se igaz. Olyan jól kommunikált, pedig nem is kommunikált erősen, hogy sok szakma által úgy lett kifele tolvá, mint a real thing, (olyan körökben), ahol ezzel a balossággal valamilyen pozíciót lehetett megszerezni”².

A mozgalmi tevékenység és a rá való hivatkozások előbb leírt viszonya az akadémia és mozgalmak kapcsolatában ugyancsak megjelenik. A 2008 utáni baloldali megszorításellenes mozgalmak esetében (hasonlóan más korábbi mozgalmi hullámokhoz, amelyek erős értelmiségi részvétellel zajlottak) a mozgalmak által képviselt ügy iránt elkötelezett akadémiai

---

² Interjú, Budapest, 2016. Készítette Gagyi Ágnes a „Gazdasági válságciklusok és politikai mobilizációs hullámok: kortárs magyarországi és romániai mozgalmak összehasonlító történeti megközelítésben” kutatás keretében, melyet a bukaresti *New Europe College* posztdoktori programja finanszírozott.

kutatók és az ilyen akadémiai paradigmákban jártas értelmiségi mozgalmárok közt van kapcsolat. Ennek eredménye egy olyan visszacsatolás, melynek során a társadalomtudományi kutatók a mozgalomra mint saját állításait igazoló társadalmi tényre tekinthetnek, míg a mozgalmárok a kutatók eredményeit saját valóság-leírásukhoz használják fel. Mindez a gyakorlati munkamegosztás szintjén is jelentkezhet, például amikor egy adott kutató számára egy bizonyos mozgalom, csoport vagy szervezet hozzáférést nyújt olyan információkhoz és tapasztalatokhoz, melyeket egymaga talán nem tudott volna összegyűjteni, míg a kutató akadémiai pozícióját az adott mozgalom vagy csoport céljainak, tevékenységének igazolására használja fel.

A 2008 utáni megszorításellenes mozgalmak esetében Nyugat-Európában és Észak-Amerikában akár egyfajta akadémiai-mozgalmi konszenzus kialakulásáról is beszélhetünk, amely szerint a probléma a második világháború utáni demokratikus kapitalizmusnak a neoliberalizáció általi lerombolása, a cél pedig a jóléti intézmények visszaállítása. Ez a konszenzus a globális gazdaság centrumországainak tapasztalatára épít, s nem veszi figyelembe azokat a félperifériás vagy perifériás tapasztalatokat, amelyek ugyanebben az időszakban a fordí munkaszervezet és demokratikus jóléti szerződés körén kívül születtek. A kelet-európai mozgalmak esetében ennek a konszenzusnak az átvétele egy speciális helyzetet teremt, ami egyszerre eredményezheti a helyi kontextus figyelmen kívül hagyását és szolgálhat erőforrásként a centrumbéli vitákban való részvétel során (Gagyí 2013, 2015). A helyi mozgalom nemzetközi reprezentációja a szóvivő problémájának újabb terepeként szolgál, ahol a szóvivőnek egyszerre kell navigálnia a „belül” és „kívül” elérhető erőforrások és érvényesíthető tudásformák között.

A helyben végzett munka és annak szimbolikus reprezentációja közti viszony tipikus vitatéma az aktivista mezőben, elsősorban azon hierarchiák miatt, amelyek a helyben végzett munka külső közönség előtti reprezentációja révén jönnek létre. Az ilyen viták a hierarchiák kiépülését elsősorban a mozgalom belső normái és az adott személyek morális diszpozíciója felől tárgyalják, és ezek mentén kezelnek konfliktusokat. Az aktivista mező tágabb beágyazottsága felől nézve azonban a cselekvés és reprezentáció hierarchiája szükségszerű következménye annak, hogy a mező belső teljesítménye a tágabb nyilvánosságban az utóbbiban létező hierarchiák és reprezentációs elvárások szerint jeleníthető meg, s a szóvivő (kívülről is elismert) pozíciója mindig egyúttal ezen külső elvek szerint is kristályosodik ki.

Affektív munka és legitimációs hatás

A képviselők és képviseltek pozíciói közti távolság áthidalásának, avagy a legitimáció „anyagával” való kitöltésének az általunk látott terepeken különböző stratégiáit és performatív eljárásait figyeltük meg, amelyek sok esetben az érzelmi vagy affektív munka alakját öltötték a szereplők részéről (vö. Goodwin 2009; Collins 2001). Minthogy a különbség áthidalásának – Bourdieu terminusa szerint az ontológiai akadály átugrásának – sokszor ez az érzelmi munka a legfőbb eszköze, a résztvevők közti legitimációs harcban érthető módon éppen a különbség eltakarása és felfedése lesz az egyik legérzékenyebb pont. Az alábbiakban néhány példát adunk ennek az affektív munkának a működésére, tehát arra, hogy ez miként igyekszik megteremteni a legitimációt, és hogyan válik egyben a szereplők közti küzdelem egyik fő terepévé.

Mint már említettük, egyikünk egy bukaresti szegénynegyed utcai életével, többek közt az ott élő romák és nem romák cserekapcsolataival foglalkozó terepmunkája során, mintegy a kutatás „nem szándékolt következményeként” követte figyelemmel azt, ahogy a negyed és az ott élők (nem utolsósorban a kelet-európai romák és szegények ügyének európai üggyé válása és annak helyi következményei révén 2007–2008 után) egyre fontosabb szerepet kapnak helyi és nemzetközi médiaszámolókbán, valamint különböző politikai és civil szervezetek tevékenységében. Az egyes szervezetek tagjai ebben a folyamatban igyekeztek szimbolikus tulajdonjogot formálni a városrész adott területei – vagy akár egésze – fölött. Ennek egyik legfőbb megnyilvánulási formája a „kapuőr” (*gatekeeper*) szerepének felvétele volt a negyed iránt érdeklődők felé. Ilyen szimbolikus tulajdonjogi követelésként értékelhető például az, amikor az egyik szervezet vezető munkatársa a terepmunkát végző kutatónak igyekezett megszabni, hogy a környék mely részein tevékenykedhet, és mely környékeket lenne jobb elkerülnie. Az utóbbi javaslat olyan területekre vonatkozott, melyeket az adott szervezet tagjai abban az időszakban beavatkozásaik révén sajátjuknak gondoltak, így ott egy további résztvevő megfigyelő jelenléte számukra – némileg a laboratóriumi kísérletek eljárásaihoz hasonlóan – talán ellenőrizhetetlennek vagy kockázatosnak tűnhetett az adott projekt kívánatos eredményei szempontjából. Ebben az esetben jól tetten érhető az a folyamat, ahogyan az adott szegénynegyed tereibe érkezett különféle szereplők – itt egy aktivista és egy etnográfus – kizárólagosnak tetsző illetékességével és legitimitásával kapcsolatos elgondolásai vagy igényei mindenekelőtt a közöttük lévő viszonyban manifesztálódnak, és csak ezt követően a köztük és az adott városrész lakói közti relációban. A terület szimbolikus birtoklásának ez a performansa az újonnan érkező kizárása, leértékelése által segítette elő a legitimitás követelését egy adott képviselő részéről.

Ugyanebben a bukaresti szegénynegyedben a legitimitás és a képviselő körüli küzdelmek egy további formája volt megfigyelhető a „beágyazottak” és „kívülállók” között (Elias és Scotson 199; vö. Durst 2014), azaz egy a városrész területén élő (vagy onnan származó) tagokat magában tudó szervezet, valamint azok közt, akik munkaidejükön, helyi kiszállásaikon túl a város más részein éltek, és szervezetük irodája vagy központja is valahol máshol helyezkedett el. A „beágyazottak” jellemzően azzal bírálták a „kívülállókat”, hogy azoknak mindenekelőtt különféle kutatások és tanulmányok elvégzésére van szüksége a környék megismerésére és a hatékony fellépés érdekében, míg ők helyiként „ismerik a közösséget”, a felmerülő problémákkal és igényekkel már eleve tisztában vannak, így azokra gyorsabban és körültekintőbben tudnak reagálni. A „kívülállók” ugyanakkor többnyire úgy tartották, hogy a „beágyazottak” nincsenek tisztában a civil szervezetek szakszerű működésének szabályaival, és tevékenységük végső soron csak saját maguk, családtagjaik és rokonaik előnyben részesítését célozza ahelyett, hogy a szegénynegyed és a közösség egészének sürgősen megoldandó problémáit helyezné előtérbe. Jelen esetben a talán csak látszólag ellentmondó legitimitási igények összehangolása helyett a két csoport küzdelmét végül egy harmadik szervezet helyi megjelenése zárta le, mely eredetileg szintén „kívülállók” részvételével alakult, ám a civil szervezetek világában és nemzetközi viszonyrendszerében, valamint a sajtónyilvánosságban befolyásosabb volt, a többiekénél sejtetően nagyobb erőforrásokkal rendelkezett (erről ld. még Zamfir 2015). Megérkezésüket követően a korábbi „kívülálló” csoport a környék elhagyása mellett döntött, a korábbi „beágyazottak” közül pedig egyesek elfogadták a beolvadást az újabban jött, de nagyobb nyilvános láthatóságot élvező szervezetbe, mely elsősorban a környék általános iskolás korú fiataljaival foglalkozott (a tanulást segítő délutáni progra-

mok és sportolásai lehetőségek biztosítása révén), szüleik közül pedig az édesanyákkal való együttműködésre specializálódott.

Mint az a fentiekből is kiolvasható, a társadalmi integrációt célzó projektek véghezvitelének és az ehhez szükséges támogatások megszerzésének kompetitív közegében a szervezetek és képviselőik elsősorban saját illetékességük folytonos igazolásában, az általuk felkínált szolgáltatások fontosságának bizonyításában érdekeltek. Ez azért is fontos, mert sok esetben a meglévő támogatások vagy egy bizonyos szervezet tagjainak kompetenciái az általuk nyújtott szolgáltatásoknak, az általuk végzett beavatkozásoknak a körét már azelőtt kijelölik, hogy a megcélzott helyszínen és közösségben meglévő igényeket – vagy a megoldásra váró problémákkal kapcsolatos helyi elképzeléseket – figyelembe vehetnék. Ebben a helyzetben az olyan bejelentések, mint hogy valaki ismeri a „megbélyegzett közösséget”, vagy hogy adott időmennyiséget eltöltött „a gettóban”, kulcsfontosságúak lesznek az illetékesség és a beavatkozás körüli küzdelmekben. Mint azt a későbbiekben tovább részletezzük, az ilyen követelések paradox módon maguk is megerősíthetik az adott „problémás zónát” és csoportot érő stigmát, amennyiben róluk a legdrámaibb, látványos, szánakozást vagy esetleg szörnyületet kiváltó képeket használják fel a nyilvánosságban az adott beavatkozás jelentőségének, sürgősségének a hangsúlyozásáért.

Hasonló okokból adódóan előfordult, hogy a helyi képviselőt különféle titulusaira pályázók a szegénynegyed lakói iránt érzett szolidaritásuk kifejezéséért olykor az etnográfusokéra emlékeztető eljárásokhoz folyamodtak. Így például egyszer egy civil szférából indult politikus, aki a környéket magában foglaló bukaresti kerület (Sector) képviselőjeként igyekezett bejutni a parlamentbe, a kampányidőszakban egy időre beköltözött a negyedbe, hogy így fejezze ki a lakók és problémáik iránti elkötelezettségét. Később egy félig nyilvános beszélgetés során ezt a kísérletét inkább sikertelennek nyilvánította, mondván, hogy a lakók a negyed majd' minden utcájában más és más problémákat neveztek meg úgy, mint ami a legsürgősebb megoldásra vár. Egy későbbi helyi választásra készülve egy másik jelölt épp ellenkezőleg érvelt: azt mondta, a negyedet azért nem látogatta, az ott élőkkel azért nem vett fel rendszeres kapcsolatot, mivel azzal enélkül is tisztában volt, hogy a megoldandó problémák közül egyebek mellett a burkolatlan és csatornázatlan utcák leaszfaltozása és csatornázása vagy az iskolalátogatási arányok javítása kell hogy elsőbbséget élvezzen. A városrész lakói közt ugyanakkor elterjedt volt az a nézet, hogy helyi fejlesztésekre (mint amilyen például a leromlott állapotú tömbházak renoválása vagy az aszfaltozás) többnyire csak kampányidőszakban kerül sor, hogy a politikai hatalom képviselői így nyerjék el a bizalmukat. Ebben a helyzetben a korábban már említett, domináns pozícióra szert tevő szervezet dolgozóinak részéről szinte forradalmi újításnak számított, hogy az egyik helyi általános iskolában fórumokat szerveztek a környékbelieknek szombati napokon, igyekezve a meglévő problémákkal kapcsolatos elképzeléseiket jobban megismerni – ezekre a találkozókra ugyanakkor többnyire csak kevés résztvevőt sikerült mozgósítaniuk.

Ennek fényében érthető, hogy a lakókörnyezetük megbélyegzettségével tisztában lévő helyiek időnként éppen olyan esetekben adtak hangot elégedetlenségüknek, amikor tekintélyes látogatók érkeztek hozzájuk. 2011 nyarán a már említett szervezet meghívására látogatóba jött a negyedbe a romániai brit nagykövét, hogy a készülő londoni olimpiára, valamint a sportolás fontosságára hívja fel a figyelmet egy utcai futballmeccs keretében, amelyen környékbeli fiatalokkal együtt vett részt. A futballmeccsre egy olyan utcában került sor, melyet a leromlott állagú tömbházak sora és a mélyszegénység más látványos jelei miatt az újságírók és tévéstábok

gyakran helyeztek előtérbe a negyedről szóló beszámolóikban. Az alkalmi futballpályaként behatárolt területet hamar körülvették a helyi érdeklődők, akik közül többen elégedetlenségüknek adtak hangot a médiafigyelemmel övezett eseménnyel kapcsolatban. Az utcai futballmeccs végeztével a nagykövet úgy távozott, hogy a spontán tüntetést idéző sokadalomból az őt meghívó szervezet tagjai segítették végül kijutni. A brit nagykövet látogatása és távozása körüli incidens után egy alkalmi munkából élő középkorú elvált férfi, aki Bibi³ néven volt ismert a negyed utcai „bandáiban” vagy „társaságaiban” (*gascã* vagy *anturaj*), így beszélt:

Idejött a gettóba a cigányok miatt, akik itt élnek a mi negyedünkben (*cartierul nostru*), ezért jött ide. Azok szervezték, az a roma kezdeményezés, ahogy mondják, együtt Nagy-Britanniával, mert az angoloknál olimpia lesz 2012-ben. Csináltak itt egy focipályát és Londonról beszéltek. De hát mi köze Londonnak ehhez a szerencsétlen gettóhoz, a mi mocskos Bronxunkhoz (*Bronxul nostru jegos*)? Ez nevetséges! Bassza meg, miért nem jött legalább két kamion élelmiszerral Angliából? Vagy legalább néhány szerződéssel sportklubokkal, ahová elmehetnek a gyerekek, ha már annyira akarja a sportot! De hogyan sportolják, ha közben nincs mit enni?

Mediatizált eseményként a futballmeccs példája azt mutatja, hogy a szegénynegyedben különböző beavatkozási módokkal kísérletező csoportok vagy szervezetek képviselőinek nagy erőfeszítéseket kell tenniük saját láthatóságuk megteremtésére és ezzel jelentőségük bizonyítására. A közösségi döntéshozatal intézményeinek híján erre többnyire nem az adott szervezet vagy beavatkozás és a megcélzott helyi lakosság relációjában kerül sor, hanem inkább a társadalmi kirekesztettség iránt érdeklődő tágabb közönség (vagy sajtó) és a közpolitikai döntéshozatal viszonyrendszerében. Egyszerűbben fogalmazva: az ilyen helyzetben levő szervezetek és dolgozók számára gyakorlati tevékenységük mellett legalább olyan fontos feladat, hogy beszéljenek erről a tevékenységről, reprezentálják azt, vagyis hogy a megfelelő fórumokon szóvivőként előteremtsék maguknak a további szimbolikus és anyagi támogatást egy olyan feltételrendszerben, amelyet Sampson (2003) a „projekttársadalom” fogalmával definiált. Ez a kettősség különösen olyan esetekben szembeszökő, amikor egy bizonyos szervezet tagjainak tényleges, gyakorlati tevékenysége, így a beavatkozásaik során megcélzott terület vagy csoport, nyilvánvalóan szűkebb kiterjedésű, mint amire a saját munkájukról a nyilvánosságnak szánt beszámolóikban következtetni engednek. Így lehetséges, hogy egy adott szervezet gyakorlati munkája – például a szegénynegyed adott utcájának vagy környékének adott általános iskolájában tizenéves gyerekek egy csoportja számára biztosított tanítás utáni készségfejlesztő tanfolyam – a beszámolóikban úgy jelenik meg, mint a szegénynegyedben tett általános beavatkozás és az ott élő közösségnek mint olyannak a fejlesztése.

A projekttársadalom viszonyainak további jellemzője, hogy az egyes szereplők a nyilvánosságban túlnyomórészt az általuk elért eredményeket, tevékenységük drámai körülményeit vagy a megcélzott közösség körében való elfogadottságukat hangsúlyozzák, szemben gyakorlati kudarcaikkal vagy az egykor tán ígéretes, ám végül részben vagy egészben sikertelenül, váratlan következményekkel végződő kísérleteik tapasztalataival – annak ellenére, hogy ezek a közösségi munka gyakorlati jellegéből adódóan jórészt elkerülhetetlenek. Az esetleges kudarcra vagy hibára az ilyen beszámolóikban lehet, hogy csupán áttételes utalásokat találhatunk – például amikor a beavatkozás eredményeként a társadalmi tudatosság növelését jelölik meg egy adott probléma kapcsán, habár előzőleg ennek gyakorlati megoldása volt

---

3 Álnéven mutatjuk be azokat, akik a terepmunkáról szóló beszámolóinkban szerepelnek.

a cél. A tevékenységükhöz kapcsolódó diskurzus szintjén egy korábbi próbálkozás kudarcának felidézése újabb hasonló kísérletek mielőbbi véghezvitelének szükségességét is igazolhatja.

A projektársadalom által felkínált szimbolikus és materiális javakért folyó küzdelemben továbbá az egyes szereplők – miként számos, magát a beavatkozás közegéhez képest különállónak feltételező „előőr” – saját munkájuk egyediségét, egyedülálló voltát hangsúlyozzák, háttérbe szorítva azt, hogy más szereplők esetleg korábban ugyanazon a helyen és közösségben, esetleg velük egy időben, de máshol szintén kísérleteztek már az övékéhez hasonló beavatkozási módokkal. Ennek áttételes következménye, hogy az egyes szereplők a tapasztalatcsere helyett inkább gyakorlati munkájuk részleteinek kölcsönös elrejtésére törekednek – különösképpen a balsikerek, bizonytalanságok, a hétköznapi munkában felmerülő ellentmondások vagy az ontológiai akadály más változatai kapcsán.

Loïc Wacquant szerint a 20. és 21. század fordulójának városi szegénynegyedei az Egyesült Államokban és Franciaországban – bár egyebek mellett történeti kialakulásuk, város-szerkezeti helyük és társadalmi összetételük különböznek – a térbeli megbélyegzés hasonló formáinak vannak kitéve. Ezek az adott területeken élőket a rájuk rótt és közösen megélt becstelenség vagy társadalmi értéktelenség nyomán egyenlővé teszik, s ezzel az egymástól való folytonos elkülönülésre sarkallják (2008). Az itt bemutatott, hasonlóan megbélyegzett bukaresti szegénynegyed esetéből kiindulva Wacquant eredeti modelljét az alábbi szempontok szerint egészíthetjük ki. A társadalmi és gazdasági marginalizáció szimbolikus kivételéseként értelmezhető lakóhelyi megbélyegzés és a belőle adódó negatív társadalmi tőke – tehát a helyi háztartások és más csoportok szüntelen fragmentálódása, melyek tagjai a stigmát, akárcsak egy tűzgolyót, folyvást a környéken élők valamely másik részének igyekeznek továbbadni – végső soron azok számára váltható át tényleges társadalmi, szimbolikus és anyagi tőkévé, akik az erre kijelölt fórumokon eséllyel pályázhatnak a szóvivő szerepére. Ez a folyamat azonban a marginalizált területeken vagy az alávetett csoportok számára elérhető formális intézmények „elsivatagosodása” (*desertification*) és más diszfunkciói miatt nem átlátható vagy eleve adott. A helyi döntéshozatal, felhatalmazás vagy elszámoltathatóság többé-kevésbé bevett, hivatalos módjainak híján vagy azok diszfunkciói miatt önnön legitimitásuk megteremtése (avagy az ilyen jellegű hatás elérése) érdekében egyéb megoldásokhoz kell folyamodniuk azoknak, akik a szóvivői szerepre pályáznak. A korábban említett példákon túl ebben a bukaresti szegénynegyedben például ilyen performatív kísérleteket lehetett megfigyelni azoknak az aktivistáknak és segítőknek az esetében, akik időről időre meglátogatták a környék legrosszabb állapotú lakóépületeit, azokat az utcákat, melyeket a negyedben élők maguk is mint „gettókat” (*ghetouri*) címkézték meg. Az illetékesség, a cselekvésre való jogosultság és így a legitimitás megalkotása ilyen esetekben az affektív munka eszközei révén volt lehetséges: például úgy, hogy az aktivisták és segítők a leromlott lakásállománnyal szegélyezett utcákban tett séta végén a látottak hatására olykor közösen elsírták magukat. A megrázó élményt később az erre kijelölt fórumokon tanúságtétel formájában idézték fel, immár szóvivői szerepben.

Az azonosulás vagy azonosság megteremtésére tett kísérletek hasonló példáit figyelhetjük meg más területeken is, például olyan művészeti és kulturális kezdeményezések esetében, ahol az alkotók részéről a „gyenge” pozíciójának az elfoglalása szolgál hatalmi igényként, többek közt a részvételi munka, az alávetett megszólaltatásának ambíciója révén. Így a „gyengék hatalmának” felhalmozását követhetjük nyomon a különböző alávetett kategóriákkal való többes, halmozható vagy felváltható azonosulás és fellépés során az interszekcionalitás

paradigmájában, például egy „roma, nő és queer” művészeti projekt esetében. A gyenge pozíciójával való azonosulás megteremtésére tett ilyen kísérletek esetében az azonosság feltételezése egyúttal gyakran átláthatatlanná teszi azt a kérdést, hogy a „részvétel” során generált büszkeség vagy elismerés végső soron ki számára válik tényleges erőforrássá.

Az azonosulás mellett a képviselők és képviseltek közti kapcsolat megalkotása eltérő módokon történhet – például az együttérzés vagy düh bemutatása, az absztrakt elemzés vagy a valós politikai cselekvés szükségességének hangsúlyozása révén. Az egyes megoldások és a hozzájuk tartozó gyakorlatok különbségei ellenére az ontológiai rés kitöltésének ezen különböző módszereire egyaránt jellemző, hogy saját megoldásuk legitimitását különösen érzékenyen védik, míg más módszereket hajlamosak (a saját megoldásuk kritériumai szerint) leértékelni. Ez a tulajdonság nem az egyes módszerek sajátosságaiból adódik, hanem a képviseleti mező egészének a dinamikájából, ahol az adott módszerek közötti vitát a képviselet legitim intézményeinek a felfeslése, hiánya teszi lehetővé.

A képviselet infrastruktúrája és a szegénység pornográfiája

A reprezentáció és képviselet viszonyrendszerének sajátos problémája tehát, hogy egy adott alávetett csoportra vonatkozó stigma a tanúságtevők és a szóvivők közti legitimációs küzdelmek elemévé válik, így azt – megváltozott kontextusban – maguk is újratermelhetik. Ennek kapcsán érdemes felidézni Philippe Bourgois Kelet-Harlemben élő, Puerto Ricó-i származású drog-kereskedőről szóló klasszikus etnográfiai munkájának előszavát (2003), amelybe egyebek mellett a marginalitás és a szegénység ábrázolásainak buktatóival foglalkozik. Megjegyzéseit némileg továbbgondolva azt mondhatjuk, hogy mint ábrázolásmód a szegények fertőtlenítése eltekint a társadalmi szenvedés hétköznapi kezelésmódjainak számbavételétől – például úgy, hogy a megfigyelt jelenségek és gyakorlatok tényleges magyarázata helyett nyomban egy mindent felölelő hatalmi forma vagy absztrakció, így esetenként valamely diskurzus, a globalizáció vagy a neoliberalizmus általános szabályszerűségeit hangsúlyozza (hasonlóan érvel még Bähre [2015]). Ennek látszólagos ellentétét jelenti a szegénység pornográfiája, amely a társadalmi szenvedés bemutatásában annak történeti léptekeit és szerkezeti kereteit mellőzve plasztikus ábrázolásra törekszik, így egyebek mellett a fájdalom, az elhagyatottság vagy a különböző függőségek társas és testi következményeit láttatva értelmezés helyett többnyire csupán azonnali érzelmi reakciók kiváltására törekszik – mint amilyen például a szánalom, a felháborodás vagy az együttérzés. Hozzátehetjük, hogy az ilyen érzelmi reakciók közé sorolható még a bemutatott helyszínre és az ott élők közé „merészkedők” – például maguk az adott reprezentáció készítői – iránti tisztelet vagy megbecsülés.

Az említett bukaresti szegénynegyeddal kapcsolatos nagyszámú vizuális és médiabeszámoló közül a szegénység pornográfiájának több műfaji vonása és sajátossága megfigyelhető a Toto és nővérei című nagy sikerű dokumentumfilm esetében, amely három, a negyed leginkább leromlott tömbházainak egyikében szülői felügyelet nélkül élő testvér nehéz helyzetét tárja a néző elé, példájukon keresztül bemutatva a környék életét.⁴ A fiatalok édesanyja börtönben van kábítószer-kereskedelem vádjával, a szűkös lakásban pedig gyakori látogatók a környék szerhasználói. A szűk lakótérben, ahol a gyerekeknek egyebek mellett iskolai

⁴ A film adataihoz ld.: <http://www.imdb.com/title/tt2234537/>.

feladataik elvégzésével kellene foglalkozniuk, közelképek ábrázolják a kábítószer-használók fogyasztási gyakorlatait, vagy épp azokat a katonai rohamra emlékeztető rendőrségi razziákat, melyek a drogkereskedelmet igyekeznek megfékezni. A film nem foglalkozik explicit módon az etnicitás kérdéseivel, és a nézőnek nem szükséges tudnia, hogy Bukarestnek pontosan mely részét is látja a képeken – ennyiben tehát nem lehetetlen a film olyan olvasata, mely a képviseletnek vagy a közpolitikának az ebben a szövegben tárgyalt szempontjait nem veszi figyelembe.

Ez azonban nem az egyedüli lehetséges olvasat, ha arra gondolunk, hogy az alkotás számos emberjogi vagy dokumentumfilm-fesztiválon kapott díjakat az utóbbi években Európa-szerte, a bukaresti civil társadalomban pedig vetítése a negyedben folyó kezdeményezéseket támogató rendezvények és találkozók visszatérő programpontja lett. Talán ennél is lényegesebb, hogy a film a negyedben működő legbefolyásosabb szervezet aktív közreműködése nélkül végső formájában bizonyára nem is készülhetett volna el. A lakókörnyezet nyomora, a magukra hagyott gyerekek látványa, a kábítószer-használat vagy a prostitúció rájuk leselkedő közvetlen fenyegetései és a borítékolható kilátástalanság egy valóságos földi pokol képét tárják a néző elé, ahol az állam leginkább csak jelenlétének hiánya, diszfunkcionális működése vagy esetleges túlkapasai révén észlelhető. A földi pokol ilyen nyugtalanító képeivel szemben nem az iskola, hanem a civil szervezet jelenléte és munkája mutat ellenpontot és egyben kiutat. Így találkozunk a filmben ennek a szervezetnek a fiatal aktivistáival, akik közül egyesek délutáni foglalkozásokat vezetnek a tanulóknak, segítve iskolai feladataik elvégzését, mások pedig hiphoptáncanfolyamot tartanak számukra, mely a mozgás és az általa elért teljesítmény örömein túl bevezetést nyújt nekik a kitartó együttműködés formáiba is – szemben a negyed utcai életében jelenlévő bandák vagy „társaságok” (*gască* vagy *anturaj*) hétköznapi működésével, mint arra egy táncoktató a film egyik jelenetében felhívja a figyelmet. Végső soron a film főszereplőiként megjelenő három testvér közül a szociális segítőrendszer révén egy fiú és lány gyermekotthonba kerül, így menekülve meg eredeti lakókörnyezetüktől, közülük a fiú egyúttal további sikerélményeket szerez hiphoptáncosként. A harmadik lánytestvér a negyedben marad, ahol vélhetően – a korábban látottak alapján szinte biztosan – kábítószer-függőség áldozatává válik. A film végén a két másik testvér találkozásának képeit látjuk börtönből szabadult édesanyjukkal, akinek a gyerekeitől való távolsága vagy eltávolodása a jelenetből világosan kitapintható. A hiphoptánc kapcsán hozzá kell tennünk, hogy a filmben szereplő fiútestvér a rendezővel vagy a filmben megjelenő szervezet – később nemzetközi vezető pozícióba került – alapítójával együtt szerepelt számos rendezvényen és filmfesztiválon Európa-szerte, ahol táncudását a vetítést követően élőben is bemutatta a nézőközönségnek.

Itt érdemes felidézni a városi tér földrajzával foglalkozó Tom Slater (2013) bírálatát a „környezeti hatások” (*neighborhood effects*) vizsgálatáról, amely főként az amerikai város-szociológiára és szegénységkutatásra jellemző irányzat. Ez a megközelítés arra a feltételezésre épül, hogy adott személyek vagy közösségek életesélyeit mindenképp a lakókörnyezetük határozza meg – nem pedig a társadalmilag meghatározott életesélyeik határozzák meg azt, hogy hol élnek. A környezeti hatások paradigmája szerint így a (jellemzően kvantitatív) kutatásoknak, valamint a rájuk épülő közpolitikai intézkedéseknek elsősorban magukra a marginalizált helyekre és helyzetekre kell irányulniuk a szegénység okainak megfejtése és a jobb életlehetőségek akadályainak elhárítása érdekében. Slater gondolatmenetét folytatva azt mondhatjuk, hogy a fentiekben bemutatott dokumentumfilmes reprezentáció azt az eljá-

rást példázza, amely a társadalmi tér adott helyein észlelt problémák okait, megnyilvánulási formáit, valamint megoldásuk lehetséges fókuszát mind egyazon helyen azonosítja – jelen esetben egy bukaresti szegénynegyed leromlott állagú tömbházai közt. A marginalizáció ilyen nyugtalanító, a néző számára érzelmi kihívást jelentő ábrázolása végső soron az elkészítésében érdekelt szereplők további munkáját igazolja. Ha például a droghasználat vagy az iskolaelhagyás veszélyének való kitettség mindenekelőtt a lakókörnyezet, valamint a szülői felelőtlenség következménye, akkor a beavatkozás terén azoknak a szereplőknek kell még további jogokat és illetékességet kapniuk, akik a probléma gyökereit és megnyilvánulásait a helyi közösségben azonosítják, majd képesek a problémát ugyanitt megoldani vagy kezelni. A „környezeti hatások” hangsúlyozása ilyen módon maga válhat az adott területre és az ott élőkre irányuló vád eszközévé.

A fentiekben bemutatott dokumentumfilmből az állam jelenlétének szinte teljes hiánya mellett így marad ki az is, hogy a felelőtlen szülő vagy a már aktív szerhasználó rokonok, szomszédok szerepén és más helyi tényezőkön túl a drogkereskedelem végső soron azoknak a kapcsolatoknak az egyik változata (a nemzetközi migrációhoz vagy a hulladékfémrel való kereskedelemhez hasonlóan), melyek ezt a marginális bukaresti városrészt a helyi és nemzetállami szinten túl transznacionális hálózatokba vagy gazdasági láncokba integrálták, az adott környezetet erőforrásként – így például a lakók közül sokakat munkaerőként – mozgósítva. Mivel a film ilyen vagy ehhez hasonló, tágabb kontextusok felrajzolása nélkül szinte mindvégig a negyedben élő szereplők egymás közötti, valamint az ők és a civil szervezet dolgozói (mint szolgáltatók és a szolgáltatások hasznélvezői) közti viszonyokat helyezi a középpontba, az e viszonyokból levonható következtetések érvényességüket tekintve éppúgy lehetnek csak a bemutatott, sok tekintetben szélsőséges helyzetekre vonatkoztathatóak, mint ahogy szinte határtalanul kiterjeszhetőek. Ha például feltételezzük, hogy más városok, esetleg Románia vagy Kelet-Európa szegénynegyedeinek az élete és kilátásai általában megfeleltethetőek a filmben látott földi pokoláival, abból csakis a legsürgősebb helyi beavatkozás szükségességét vonhatjuk le következtetésként. Erre a fajta beavatkozásra pedig a film (és a bemutatott szervezeti tevékenység) előljáró és sokszorosítható, mindazon helyek és közösségek számára felmutatható példát kínál, melyeket a filmben látottakkal azonosíthatunk. Végső soron akár példaszerűnek tekintjük a filmben reprezentált valóságot, akár nem, a bemutatott szegénynegyed – Steven Sampson (2003) fogalmait használva – olyan „problémás helyként” (*trouble spot*) jelenik meg, ahol a projektársadalom képviselői az állam látványos hatékonytalanságának következtében vagy az államot kiiktatva saját eszközeikkel veszik fel a harcot a „banditák társadalmának” (*bandit society*) lokális befolyásra szert tett veszélyes alakjaival szemben.

Joggal merülhet fel a kérdés, hogy egy ilyen sajátos, és mint említettük, sok tekintetben saját társadalmi és térbeli közegén belül is szélsőségesen nehéz családi és társadalmi helyzet dokumentumfilmes ábrázolása miként tehetett szert ekkora nemzetközi jelentőségre és elismerésre. Másként mondva: mi lehet az a tágabb környezet, mely a film iránti érdeklődést, a fogadtatását és a hozzá társított jelentéseket meghatározta? Az érdeklődés növekedése összefügg a szegénységgel, illetve a romákkal kapcsolatos közpolitikák körülbelül 2007–2008 óta történő átalakulásaival, amit összefoglalóan a romák és/vagy szegények ügyének európaizálásaként, európai ügyé válásának folyamataként nevez meg a szakirodalom (ld. pl. Trehan és Sigona 2009; van Baar 2011; Gheorghe és Pulay 2013). Mindezek következtében a médiában, politikában, a közpolitikai szakemberek és különféle civil szervezetek

körében is egyre élnkebb figyelem övezi a nyomor koncentráldásának helyeit, ahol a különböző megoldási javaslatok szerint lehetséges a fókuszált beavatkozás, majd a végrehajtott, bevált gyakorlatok minél szélesebb körű elismertetése. Ez egy olyan infrastrukturális környezetben történik, ahol a társadalmilag alávetett csoportok képviselésében és helyzetük javításában a nemzetállamokon kívül tevékeny szerepet vállalnak az állam „alatt” (mint például különféle szervezetek és civil csoportok) vagy „felett” (mint a nemzetközi szervezetek vagy maga az EU) elhelyezkedő szereplők és intézmények, amelyek jellemző módon a lokalitás, a „közösség” terminusaiban határozzák meg mind a képviselni hivatott csoportokat, mind pedig a kívánatos beavatkozás szintjét és céljait. Az erre adott plénumokon így meghatározható és képviselhető például Európa 12 milliós roma kisebbsége, ami a képviselő diskurzusában jellemzően adott helyi tapasztalatoknak, vagy akár a megszólalók egyéni élettörténetének absztrakciójaként jön létre. Mint arra már korábban utaltunk, ez a viszonyrendszer sajátos kényszereket és lehetőségeket hoz létre azok számára, akik benne legitimitásra, így például szóvivői pozíciókra igyekeznek szert tenni – akár úgy, hogy a képviselői státuszra formált igény vagy egy adott beavatkozás fontosságának igazolása (paradox módon) együtt jár az adott alávetett társadalmi kategóriához kapcsolódó stigma újratermelésével immár más esz-közökkel és kontextusokban.⁵ A társadalmi alávetettség vagy marginalizáció okainak, megnyilvánulásának és lehetséges megoldásainak egyazon helyen való azonosítása – az adott jelenség nem csupán nemzetállami, hanem egyúttal transznacionális viszonyainak figyelmen kívül hagyása árán – maga is egy transznacionális folyamat része tehát, mely a képviselői vagy szóvivői státusz kikristályosodásának tágabb környezetét adja.

A romák és/vagy a szegények ügyének európaivá válásaként leírt közpolitikai folyamat közvetlen vagy közvetett módon kapcsolódik a válsághelyzethez és államközi konfliktusokhoz, amelyek a nyugatra irányuló kelet-európai migráció és az európai állampolgárok szabad mozgáshoz való jogai körül alakultak ki. Ezek a konfliktusok olyan incidensek körül összpontosultak, mint például a roma migránsok Franciaországból való kiutasítása vagy az olaszországi „nomád táborok” (*campi nomadi*) körüli viták. Az államközi konfliktusok nyomán – vagy legalábbis velük egy időben – kapott lendületet az európai romák ügyének mint biztonsági kockázatnak, fenyegetésnek vagy válságnak a tárgyalása a politikai és az erre reflektáló tudományos közbeszédben (Demossier 2014).

1989 után a közpolitikai és szakmai vitákban a romák helyzete, a cigányellenesség és általában a posztoszocialista szegénység problémái jellemzően a kelet-európai országokban zajló átmenet kontextusában és annak következményei közt kerültek tárgyalásra (ld. mások mellett: Emigh és Szélényi 2001). Ezzel szemben a 2007–2008 után kicsúcsosodó, romákkal kapcsolatos migrációs válság már az egyes államokban éppúgy, mint nemzetközileg, egy intézményileg közös (habár továbbra is egyenlőtlen) európai viszonyrendszerben kiépülő közpolitika és diskurzus alapító momentumának tekinthető. Itt az integráció dilemmái vagy a biztonsági kockázatok – még ha adott kisebbségi vagy alávetett csoportok vonatkozásában is kerülnek a felszínre – már változó nemzetközi viszonyokba ágyazódnak, így a velük kapcsolatos állítások egyebek mellett az európai központ és periféria kapcsolatáról szóló ál-

---

5 Ezen a ponton érdemes felidézni Goffman eredeti stigmaelméletét, mely szerint egy bizonyos társadalmi kategória megbélyegzése elleni kezdeményezések általában nem pusztán felszámolják az adott stigmát, hanem áttételesen megőrzik azt. Goffman szerint ez történik például olyan esetekben, mikor egy adott alávetett csoportból a tanulás és társadalmi mobilitás révén felemelkedett személy vagy egy szenvedélyétől megszabadult volt drogfüggő nyilvános előadásokat tart az általa megélt küzdelmekről (Goffman 1990 [1963]).

lításokként is olvashatók. Ezzel a léptékváltással egyfelől együtt járt annak a mezőnek az átrendeződése, ahol a nyilvánosan elismert szakértelemre, továbbá a civil és egyben politikai képviselőkre vagy beavatkozásra való törekvések megfogalmazódnak. A változásoknak másfelől egy további, messzire mutató jele volt a társadalmi integráció korábbi politikáival és általában a társadalomszervezés liberális elveivel kapcsolatos nyílt kritikák megjelenése és elterjedése a politikai nyilvánosság jobb- és baloldalán egyaránt. Mai szemmel úgy is fogalmazhatunk, hogy a poszt szocialista társadalmi integráció (akár vélt vagy valós) kudarcaival, különféle új utak és megoldások keresésével kapcsolatos beszéd megjelenése a 2000-es évek végétől része volt, sőt talán az egyik első kikristályosodási pontját mutatta a kelet-európai rendszerváltásokhoz fűzött várakozások meghiúsulásáról, valamint a 2008-as gazdasági-pénzügyi világválságot megelőző és azt követően átalakuló politikai, társadalmi és gazdasági berendezkedésekről számos fórumon azóta is folyó vitának.

A mából nézve talán nem túlzás azt állítani, hogy a 2007–2008 utáni roma migrációs válság az európai politika, döntéshozatal és a kialakuló morális pánik tekintetében egyaránt tekinthető úgy, mint egy szűkebb csoportot érintő és jóval behatároltabb földrajzi területet lefedő előzménye vagy „főpróbája” annak a komplex jelenségnek, amit jelenleg globális migrációs válságnak nevezünk.

Összegzés: képviselő, hatalom és a rések dokumentálása

Azoknak a helyzeteknek tehát, amelyek a fenti példákban a szóvivő pozíciójának kikristályosodását elősegítik, sajátos jellemzője, hogy a kognitív és politikai reprezentáció korábbi intézményes formái delegitimálódnak, s az alávetett csoportokhoz való identitásbeli vagy elköteleződéssel létrehozott közelség a korábbi intézményes határokon átnyúló – ugyanakkor a saját morális érvrendszerén belül folyamatosan támadható – diskurzust tesz lehetővé. Azokban a társadalmi és aktivista kezdeményezésekben, amelyek nem az azonosulás, hanem a szolidaritás és szövetségkötés valamilyen formája által tartanak igényt a képviselőre, ez a probléma nem az azonoság szubjektív kijelentésének az elfogadása vagy megkérdőjelezése mentén jelenik meg, hanem az alávetett csoport problémáinak és érdekeinek a meghatározása révén, amit elsősorban nem a csoport megszólalásai, hanem a képviselőre ugyancsak igényt tartó versenytársakkal való vita tematizál. Ez a helyzet bizonyos értelemben határtalanlanná teszi a képviselő pozíciója fölött folytatott vitákat, másfelől a személyes azonoság vagy a versenytársakkal folytatott vita tétjei nyomán kiiktatja az olyan külső tényezőkre vonatkozó szempontokat, amelyek révén a képviseltek helyzetére vagy a képviseltek és képviselők közti viszonyra vonatkozóan az egész mező számára legitim tudásfajtákat lehetne előállítani.

A társadalomtudomány és a képviselő intézményrendszereit egyaránt átjáró problémának látjuk azt a jelenséget, hogy a válság nyomán keletkező viták vagy küzdelmek a tudásbeli és politikai reprezentáció korábbi intézményes formáit felbontják, a kognitív és politikai hatalom ily módon megnyíló kérdéseit azonban az új körülmények között zajló szimbolikus küzdelmekben az adott saját pozíciók mentén tematizálják és zárják le. Az, hogy a saját kutatási tapasztalatunk révén az aktivizmus és elkötelezett kutatás különböző területeire láttunk rá, megerősít abban, hogy a szimbolikus és politikai reprezentáció küzdelmeinek fent leírt

jellemzőit ne adott szereplők vagy adott közegek sajátosságának lássuk, hanem különböző szinteken és erőforrásokkal, de ugyanazon tágabb társadalmi és megismerésbeli válság körülményei között vívott küzdelmek tulajdonságaiként.

A képviselet munkáját végzők vagy arra igényt tartók pozícióját illetően az általunk megfigyelt terepek közös jellemzője, hogy a szóvivő pozícióját követelő szereplő egyrészt azonosul az általa képviseltek alávetettségével, másrészt a képviselet aktusa révén egyúttal kitünteti magát a beszédével megcímzett (javarészt nem marginális) közönség előtt, és jobb pozíciót kíván egyrészt magának, másrészt az általa képviselt közösségnek. Ez a pozíció a fent leírt, sokrétű válsághelyzetben magába sűríti a marginalitás és hatalom, képviseltek-képviselők és a képviselet címzettjei (az igazi hatalom) közti viszony feszültségeit. A képviselet ténye, így a szóvivő pozíciója ilyenkor egyszerre a küzdelmek eszköze és tétje, egyszerre erőforrás és kiszolgáltatottság; komplex viszonyok fűzik az „alatta” és „fölötte” elhelyezkedő szereplőkhöz. Saját perspektíváját ezeknek a viszonyoknak a közvetítő pozíciójában megjelenő hatásai határozzák meg. Ebben a folyamatban mi az adott cselekvők személyes stratégiáin vagy morális választásain túl elsősorban arra a tágabb viszonyrendszerre kívántunk rámutatni, amely a szóvivői tisztségre benyújtott igények körülményeit adja.

A Kemény István emlékére rendezett konferencia szervezői arra kértek minket, hogy a szegénység és reprezentáció témája kapcsán sötét színek felfestése helyett próbáljunk a lehetséges pozitív kiutakra koncentrálni. Konkrét megoldási javaslatot nem tudunk tenni, de az általunk választott perspektívának van néhány olyan következménye, amely a mai magyar intellektuális közéletben uralkodó sötét jövőképet árnyalhatja. Amit ebből a perspektívából az általunk megfigyelt terepeken megértettünk, abból annyi következik, hogy a képviselet reménytelensége elsősorban a képviselő perspektívájában létező probléma. Azzal a fenti állítással, hogy a válság körülményei között a képviselet igénye megnő, viszont a képviselők és képviseltek közti viszony kérdéses marad, s ez a képviselet fölött vívott – egyfelől igen intenzív, másfelől saját logikája szerint eldönthetetlen – vitát eredményez, mi arra kívántuk elsősorban ráirányítani a figyelmet, hogy a vitának ez a mezeje véges, és ezentúl érdemes figyelembe venni, hogy mi az a tágabb viszonyrendszer s ki a többi társadalmi szereplő, amihez vagy akikhez képest a képviselet problémája a képviseleti igényt benyújtó szereplők perspektívájában megjelenik.

Reményeink szerint ez a fajta kérdésfeltevés segíthet abban, hogy a képviselet problémáján túl az adott viszonyrendszer többi eleme és szereplője is megjelenjen a képviseletről folytatott vitában – nem csak a benyújtott képviseleti igényekhez való viszonyában, hanem alanyi jogon. Az európai roma mozgalom egyik vezéralakja, a néhai szociológus Nicolae Gheorghe (2013) hasonló javaslattal élt, amikor a mozgalom válsághelyzete kapcsán a rések dokumentálásának (*documenting the gaps*) a jelentőségét hangsúlyozta. Ez az elemzési gyakorlat a képviselet szintjei között lévő viszonyokra koncentrált, rávilágítva a létező gyakorlati hiátusokra, egyrészt a különböző szereplők, cselekvési és reprezentációs szintek, másrészt az adott képviselői követelés vagy beavatkozási kísérlet eredeti célkitűzése és tényleges következményei között. Mindez önmagában nem szolgál a képviselet és szolidaritás aktusaként, de a tudományos és értelmiségi reflexió keretei közt érdemesnek gondoljuk hangsúlyozni, mivel a hozzánk hasonló megfigyelőnek vagy kérdezőnek a tágabb viszonyrendszerben elfoglalt helyére vonatkozik.

Hivatkozott irodalom

- Bähre, Eric (2015): Ethnography's Blind Spot. Intimacy, Violence, and Fieldwork Relations in South Africa In *Social Analysis* 59(3): 1–16.
- Bourdieu, Pierre (2000): *Pascalian Meditations*. Stanford University Press.
- Bourgois, Philippe (2003): *In Search of Respect. Selling Crack in El Barrio*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- Buier, Natalia (2014): The Promise of an Anarchist Anthropology : The Three Burials of the Anarchist Project. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai – Studia Sociologia* 59(1): 73–90.
- Carrier, James G. és Don Kalb (szerk.) (2015): *Anthropologies of Class: Power, Practice, and Inequality*. Cambridge University Press.
- Collins, Randall (2001): Social Movements and the Focus of Emotional Attention. In *Passionate Politics. Emotions and social movements*. Jeff Goodwin, James M. Jasper és Francescas Polletta (szerk.) Chicago – London: The University of Chicago Press, 27–44.
- Demossier, Marion (2014): Sarkozy and Roma: Performing Securitisation. In *The Anthropology of Security: Perspectives from the Frontline of Policing, Counter-terrorism and Border Control*. Mark Maguire, Catarina Frois és Nils Zurawski (szerk.). London: Pluto Press, 24–44.
- Durst Judit (2014): „Félünk, hogy miattuk hazaküldenek minket is”: Elias 'beágyazottak és kívülállók' figurációjának különböző szintjei a Magyarországról kivándorolt romák esetében. *Erdélyi Társadalom* 14(2): 35–54.
- Elias, Norbert és John L. Scotson (1994): *The Established and the Outsiders*. London: Sage.
- Emigh, Rebecca Jean és Szelényi Iván (szerk.) (2001): *Poverty, Ethnicity, and Gender in Eastern Europe During the Market Transition*. Westport – Connecticut – London: Praeger.
- Gagyí Ágnes (2013): The Shifting Meaning of 'Autonomy' in the East European Diffusion of the Alterglobalization Movement. In *Understanding European Movements. New Social Movements, Global Justice Struggles, Anti-Austerity Protest*. Laurence Cox és Cristina Flesher Fominaya (szerk.). London: Routledge, 143–157.
- Gagyí Ágnes (2015): Social Movement Studies for East Central Europe? The Challenge of a Time-Space Bias on Postwar Western Societies. In *Intersections. East European Journal of Society and Politics*. 1(3): 316–336.
- Gheorghie, Nicolae (2013): Choices to be Made and Prices to be Paid. Potential Roles and Consequences in Roma Activism and Policy-making. In *From Victimhood to Citizenship. The Path of Roma Integration*. Will Guy (szerk.). Budapest: Kossuth: 41–99.
- Goffman, Erving (1990[1963]): *Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity*. London – New York: Penguin Books.
- Jeff Goodwin, James M. Jasper és Francescas Polletta (szerk.) (2001): *Passionate politics. Emotions and social movements*. Chicago – London: University of Chicago Press.
- Kleist, Nauja és Stef Jansen (2016): Introduction: Hope over Time – Crisis, Immobility and Future-Making. In *History and Anthropology* 27(4): 373–392.
- Michailov, Mihaela (2013): Teatrul spectatorului indecent. In *Gazeta de artă politică* 4: 91–95.
- Millar, Kathleen M. (2015): Introduction: Reading Twenty-first-century Capitalism through the Lens of EP Thompson. In *Focaal – Journal of Global and Historical Anthropology* (73): 3–11.
- Ortner, Sherry B. (2016): Dark Anthropology and its Others: Theory since the Eighties. In *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 6(1): 47–73.
- Pap Szilárd István (2016): *Trump azért győzött, mert a baloldalt eljátszotta a saját bázisát. Új, baloldali populizmus kell!* Interneten: http://kettosmerce.blog.hu/2016/11/12/trump_azert_gyozott_mert_a_baloldal_eljatszotta_sajat_bazisat_uj_baloldali_populizmus_kell (letölve: 2016. november 20.)
- Pulay Gergő (2016): 'I'm Good but also Mad': The Street Economy in a Poor Neighbourhood of Bucharest. In *Gypsy Economy. Romani Livelihoods and Notions of Worth in the 21st Century*. Micol Brazzabeni, Manuela Ivone Cunha és Martin Fotta (szerk.). New York – Oxford: Berghahn Books: 127–144.
- Sampson, Steven (2003): "Trouble Spots": Projects, Bandits and State Fragmentation. In *Globalization, the State and Violence*. Jonathan Friedman (szerk.). New York – Oxford: AltaMira Press, 309–342.
- Slater, Tom (2013): Your Life Chances Affect Where You Live: A Critique of the 'Cottage Industry' of Neighbourhood Effects Research. In *International Journal of Urban and Regional Research* 37(2): 367–387.
- Trehan, Nidhi és Nando Sigona (szerk.) (2009): *Romani Politics in Contemporary Europe. Poverty, Ethnic Mobilization and the Neoliberal Order*. New York: Palgrave Macmillan
- van Baar, Huub (2011): *The European Roma: Minority Representation, Memory and the Limits of Transnational Governmentality*. Amsterdam: University of Amsterdam.

- Vigh Henrik (2009): Motion Squared. A Second Look at the Concept of Social Navigation. In *Anthropological Theory* 9(4): 419–438.
- Wacquant, Loïc (2008): *Urban Outcasts. A Comparative Sociology of Advanced Marginality*. Cambridge: Polity Press.
- Zamfir, George (2015): NGOs as Postsocialist Social Service Providers and the Professionalization of Othering. In *Studia Universitatis Babeş-Bolyai – Studia Europaea* 60(1): 49–72.